

تحلیل تطبیقی مؤلفه‌های تمدن اسلامی در سیره ائمه معصومین علیهم‌السلام و بیانیه گام دوم انقلاب

محمود شریعتی‌پور^۱، محمد جعفری هرندی^۲، سیده فاطمه حسینی میرصفی^۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۱۱/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۹

چکیده

تلاش حکومت اسلامی، مجاهدت برای تحقق یک نظام متمدن اسلامی است. این موضوع در رهنمون‌های تاریخی-سیاسی ائمه اطهار علیهم‌السلام به مثابه یکی از متقن‌ترین منابع ایدئولوژیکی-سیاسی تشیع در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی و حتی امنیتی-نظامی موجود است. بر اساس بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی می‌توان رویکردهای نیل به یک نظام سیاسی اسلامی متمدن را احصاء نمود. هدف پژوهش حاضر، بررسی مؤلفه‌های تمدن اسلامی در سیره ائمه معصومین علیهم‌السلام و بیانیه گام دوم انقلاب است. این مطالعه با روش توصیفی-تحلیلی در پی پاسخگویی به این سؤال اصلی است که: «مؤلفه‌های تمدن اسلامی در سیره ائمه معصومین علیهم‌السلام و بیانیه گام دوم انقلاب کدام‌اند؟». تطبیق رویکردهای ائمه معصومین با مفاهیم مطرح‌شده در بیانیه گام دوم نشان داد مؤلفه‌های علم و دانش، معنویت و اخلاق، اقتصاد با تأکید بر عدالت و مبارزه با فساد، استقلال و آزادی با تأکید بر عزت ملی و مرزبندی با دشمن، مهم‌ترین عوامل دستیابی، تحقق و استمرار تمدن نوین اسلامی است که در سیره و دستورالعمل‌های معصومین علیهم‌السلام و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی بدان‌ها تأکید ویژه‌ای شده است. این مؤلفه‌ها، فرایند تحقق تمدن اسلامی با تأکید بر اسلامی‌سازی و رشد فرهنگ غنی آن را سهولت بخشیده و نظام اسلامی را به جامعه‌ای متحد مبدل خواهد نمود.

واژگان کلیدی: اسلامی‌سازی، ائمه معصومین، بیانیه گام دوم، تمدن اسلامی، نظام سیاسی اسلامی.

۱. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی^(ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

رایانامه: Mahmood.shariatipoor@iaui.ac.ir

۲. گروه فقه و مبانی حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یادگار امام خمینی^(ره)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

رایانامه: Mohamad.jafariharandi@iaui.ac.ir

۳. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی^(ره)، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

رایانامه: Dr.mirsafi@iaui.ac.ir

۱. مقدمه

تمدن اسلامی، یکی از تمدن‌های اثرگذار در تاریخ حیات بشر است که هدف اصلی آن «رستگاری بشر» در ابعاد دنیوی و اخروی است. این تمدن از همان ابتدا به توسعه زندگی بشر با تأکید بر فراگیری و توسعه علم و آموزش و تعامل و حیات مسالمت‌آمیز با سایر تمدن‌های دور و نزدیک توجه داشت (جعفری، ۱۴۰۳: ۸). اوج تمدن اسلامی قرون هشتم تا سیزدهم میلادی را شامل می‌شود که بر اساس چند رویکرد کلی محقق شده بود:

- ❖ تلاش تمدن اسلامی برای توسعه جامعه بر اساس «وحدت» و «عدالت» و نیز تعامل سازنده و دوجانبه میان کارگزاران نظام اسلامی و طبقات اجتماعی مختلف؛
- ❖ رفتارهای مبتنی بر احترام و تعامل سازنده مسلمین با تمدن‌های دیگر و عدم تهییج سیاسی و نظامی آنان؛
- ❖ تلاش برای دستیابی به همه‌ی ابعاد علمی در حوزه‌های مختلف (ابطحی، ۱۴۰۳: ۵۷-۵۸).

در ادامه نیز تمدن اسلامی همچون بسیاری از تمدن‌های دیگر دوران افول خود را سپری نمود که سرانجام زوال و نابودی کامل آن به حمله مغولان و سقوط بغداد مربوط می‌شود (واسعی، ۱۴۰۳: ۸۹-۹۰). عواملی که به ضعف تمدن اسلامی بیش‌ازپیش رنگ و بوی واقعیت بخشید عبارت‌اند از:

- ❖ رفاه‌زدگی؛
- ❖ اعمال قدرت مطلق از سوی خلفای عباسی و زوال عدالت اجتماعی؛
- ❖ فراموشی ارزش‌های اصیل اسلامی؛
- ❖ تلاش برای کسب قدرت مادی؛
- ❖ تهییج افکار بیگانه (مکی، ۱۳۹۹: ۳۲۰).

نویسندگان در پژوهش حاضر ضمن خودداری از بحث و بررسی پیرامون دلایل زوال و افول تمدن اسلامی، مسئله اصلی را به موضوع تحقق تمدن اسلامی در ج.ا.ایران اختصاص داده‌اند. بر این اساس، نظام ج.ا.ایران یک نظام سیاسی مبتنی فقه اسلام شیعی است و بالتبع

بخش بسیار مهمی از رویکردهای فرهنگی، اقتصادی و سیاسی خود را از آیات قرآن کریم و سیره معصومین علیهم السلام اقتباس کرده است و از سویی دیگر با نگرش در سیره ائمه اطهار علیهم السلام می‌توان رویکردهای علمی، فرهنگی و سیاسی متعددی را برای تحقق یک تمدن اسلامی نوین و اثربخش احصاء نمود. به همین سبب، با پیروزی انقلاب اسلامی، یکی از مهم‌ترین اهداف مورد توجه امامین انقلاب، تلاش برای شکل‌گیری، استمرار و قوام حکومت اسلامی و توجه برای تحقق یک تمدن اسلامی مبتنی بر آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام بوده است.

به عبارتی دیگر، قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، مبانی اندیشه‌ای ائمه اطهار علیهم السلام صرفاً در کتب علوم دینی و در مکاتب علمی حوزوی مورد بحث و بررسی و تعلم واقع می‌شد، اما با پیروزی انقلاب تلاش گسترده برای اجرایی نمودن یک حکومت اسلامی باثبات و قدرتمند که به نوعی احیاگر تمدن اسلامی باشد، صورت پذیرفت. در این رابطه امام خمینی^(ره) ضمن تلاش گسترده برای احیای تمدن اسلامی، تحقق این امر را منوط به «خودباوری اندیشمندان اسلامی» و «احیای تفکر دینی» دانستند:

«تمدن اسلامی اگر بخواهد اوج بگیرد، باید به خودباوری برسد. متفکران بزرگ جهان اسلام می‌دانستند ملت‌های مسلمان در صورت تکیه بر خویش می‌توانند روی پای خود بایستند و در صورت احیای فکر دینی دگرگون شوند. از این رو در بُعد اندیشه و نظر، تلاش‌های چشمگیری کردند» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۴: ۱۴۳).

آیت‌الله خامنه‌ای در زمینه تمدن اسلامی اعتقاد داشتند:

«اگر بخواهیم تمدن اسلامی تحقق پیدا کند، بایستی این مجمع را یک پایگاهی قرار بدهیم برای نشر معارف اهل بیت. معارف اهل بیت مخصوص به یک بخشی از مسائل زندگی نیست؛ هرکسی مراجعه کند به کلمات اهل بیت، این را تصدیق می‌کند که معارف اهل بیت یک مجموعه عظیمی است از مسائل کلی، معارف الهی، توحید، عرفان، معنویت، اخلاق، وظایف شخصی و فردی، وظایف خانوادگی، وظایف اجتماعی تا وظایف

اداره‌ی کشور و تمدن‌سازی؛ یعنی مجموعه‌ی معارف اهل‌بیت شامل همه این‌ها است» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۶/۱۲).

در خصوص اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر، بایستی به چند نکته‌ی اصلی توجه نمود: اول، موضوع تمدن اسلامی با توجه به رواج فرهنگ غربی و نفوذ آن در میان جوامع اسلامی با تهدیدات بالقوه‌ای در حوزه‌های فرهنگی مواجه است؛ بنابراین بایستی به تبیین تمدن اصیل اسلامی و معرفی هرچه بهتر شاخص‌های آن به‌ویژه در میان نسل جدید مبادرت نمود؛

دوم، نظام اسلامی یکی از مهم‌ترین مبانی هویت‌بخش به زندگی دنیوی و معنوی بشر فارغ از نژاد، قومیت، زبان و فرهنگ را دارد؛ ازاین‌رو، بررسی این رویکردهای هویت‌بخش در قالب تمدن اسلامی مهم و ضروری است؛

سوم، همان‌گونه که در ادامه بدان خواهیم پرداخت، تاکنون طیف وسیعی از مباحث مرتبط با موضوع تمدن اسلامی به رشته‌ی تحریر درآمده‌اند اما پژوهشی که به تبیین مؤلفه‌های تحقق تمدن اسلامی با تأکید بر رویکرد تطبیقی سیره‌ی ائمه معصومین علیهم السلام با بیانیه گام دوم انقلاب پرداخته باشد، انجام نشده است؛ ضرورت دارد به موضوعی با چنین ابعادی از اهمیت، به‌نحوی جامع پرداخته شود.

با این مقدمات، هدف پژوهش حاضر بررسی مؤلفه‌های تمدن اسلامی در سیره ائمه معصومین علیهم السلام و بیانیه گام دوم انقلاب و پاسخگویی به این سؤال اصلی است که؛ «مؤلفه‌های تمدن اسلامی در سیره ائمه معصومین علیهم السلام و بیانیه گام دوم انقلاب کدام‌اند؟»

۲. مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

۲-۱. پیشینه تحقیق

«شریفی» پژوهشی تحت عنوان «تأثیرات علمی امام جعفر صادق^(ع) بر گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی» (۱۴۰۳) انجام داده است. بر اساس یافته‌های پژوهش امام صادق^(ع) با تأسیس پایگاه علمی در مدینه یک نهضت فرهنگی را آغاز کردند؛ بخشی از دستاوردهای این نهضت عبارت‌اند از: تأسیس مکتب علمی با شاخص‌های نظام آموزشی جامع، تربیت

شاگردان برجسته، توسعه روش‌های علمی و تأثیرگذاری بر سایر مذاهب اسلامی. افزون بر پیشرفت علوم مختلف، گستره وسیع پیروان مذاهب مختلف اسلامی و تأثیرات عمیق بر فضای مطلوب علمی، این‌گونه اقدامات زمینه‌ساز تثبیت جایگاه آن حضرت و ماندگار شدن آوازه علمی ایشان شد.

«زمانی محبوب» در پژوهشی با عنوان «مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره امام علی^(ع) با رویکرد قرآنی» (۱۴۰۳) به بررسی نقش اساسی حضرت در تمدن اسلامی، تقویت مؤلفه‌های تمدن‌ساز فرهنگ اسلامی در میان مردم و به‌کارگیری آن در حکومت خویش می‌پردازد. اخلاق، عزت و کرامت انسانی، آزادی و آزاداندیشی، صبر و مقاومت، عدالت و هم‌بستگی از مؤلفه‌های معنوی تمدن‌ساز در سیره و حکومت علوی است.

«فاضلی» پژوهشی تحت عنوان «ارائه الگوی ایرانی اسلامی کارآفرینی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای مبتنی بر تمدن اسلامی» (۱۴۰۳) منتشر کرده است. بر اساس نتایج پژوهش پنج مضمون اصلی در قالب «الگوی ایرانی اسلامی» عبارت‌اند از: «کارگرایی»، «جهاد علمی»، «مدیریت منابع»، «آینده‌نگاری» و «مردم‌سالاری اقتصادی».

«بنائی» و همکاران پژوهشی مشترک با عنوان «پیش‌نیازها و پیشران‌های تحقق تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری» (۱۴۰۳) انجام داده‌اند. بر اساس نتایج پژوهش پیش‌نیازهایی چون آینده‌نگری در تمدن‌سازی، نظام‌سازی و تعالی الگوی مدیریت، اصلاح سبک زندگی و پیشران‌هایی مانند علم و فناوری، وحدت کشورهای اسلامی، معنویت از مهم‌ترین مواردی هستند که در منظومه فکری رهبر معظم انقلاب بیان شده‌اند.

«رمضانی» و «حاجی‌پور» پژوهشی تحت عنوان «پیشران‌های اخلاق سیاسی در شکل‌دهی تمدن نوین اسلامی با تأکید بر دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای» (۱۴۰۳) منتشر کرده‌اند. طبق یافته‌های پژوهش برخی عناصر اساسی به‌عنوان پیشران‌های اخلاق سیاسی در شکل‌گیری تمدن اسلامی نقش پررنگ‌تری دارند و موجب تسریع در این زمینه می‌شوند؛ این پیشران‌ها با تأکید بر دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای عبارت‌اند از: عدالت، تألیف قلوب، کرامت و تکریم انسانی، وحدت و همزیستی مسالمت‌آمیز، حفظ عزت و برتری مسلمانان بر کفار، مجاهدت و مقوله انتظار.

«قبادی» پژوهشی با عنوان «تبیین تأثیر اندیشه و عملکرد اقتصادی امام علی^(ع) بر توسعه تمدن اسلامی-با تأکید بر تمدن‌سازی حکومت‌های شیعی» (۱۴۰۱) انجام داد. بر اساس نتایج پژوهش اندیشه و عملکرد اقتصادی امام^(ع) در زمینه‌هایی همچون: عدالت اقتصادی، نوآوری اقتصادی، تبیین فقه اقتصادی، سازندگی و آبادانی و وقف بر توسعه تمدن اسلامی تأثیر داشته است. پیشنهادهای نوآورانه اقتصادی امام^(ع) در دوره خلفای نخستین و در دوران خلافت (۴۰-۳۵ ق)، اثر فزاینده‌ای در انضباط اداری و مالی مسلمانان، افزایش تولید، هویت دادن به حکومت اسلامی و تأمین امنیت تجار داشته است.

نوآوری پژوهش حاضر را می‌توان در بررسی تطبیقی نقش معصومین علیهم‌السلام و مؤلفه‌های گام دوم انقلاب اسلامی در شکل‌گیری تمدن اسلامی دانست که از نظر بازه زمانی با یکدیگر متفاوت هستند؛ مؤلفه‌های قابل برداشت از بیانیه گام دوم به‌صورت جداگانه بررسی نشده‌اند که به چه میزان با نقش معصومین در شکل‌گیری تمدن اسلامی مرتبط هستند. پاسخ به این مسئله، می‌تواند ضمن معرفی عناصر موفقیت تمدن اسلامی، به نشان دادن راه و افق احیای آن در عصر حاضر کمک نماید، و نشان‌دهنده مسیری برای مسئولان به‌عنوان مجری اجرای برنامه‌ها و سیاست‌های کلان کشور باشد.

۲-۲. مبانی نظری

۲-۲-۱. تمدن

مفهوم تمدن از واژه لاتین «Civili» به معنای اقامت در مکان اقتباس شده است. این مفهوم بعدها در زبان عربی و در قالب واژه «مدن» رسوخ نمود به‌نحوی که از شهر در زبان عربی با عنوان «مدینه» یاد می‌شود (جوهری، ۱۴۱۰، ج ۶: ۲۱۰؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳: ۴۰۳). البته این معنا در ادامه با برخی تطورات معنایی و مفهومی مواجه شد، به‌عنوان مثال در قرن هجدهم از مفهوم تمدن برای تشخیص رفتار استفاده می‌شد (هابسون، ۱۳۹۹: ۵). در زمان انقلاب فرانسه این مفهوم به معنای بشریت و در دوران مدرن گاهی به‌جای کلمه فرهنگ استفاده می‌شد (هابسون، ۱۳۹۹: ۷). ویل دورانت نوشته است: «تمدن به شکل کلی آن

عبارت است از نظامی اجتماعی که در نتیجه وجود آن، خلاقیت فرهنگی امکان‌پذیر می‌شود و جریان پیدا می‌کند» (دورانت، ۱۴۰۱، ج ۱: ۳).

۲-۲-۲. تمدن اسلامی

از قدیمی‌ترین تمدن‌های باستانی می‌توان به بین‌النهرین، مصر باستان و روم اشاره کرد. هرچند دین اسلام را نمی‌توان به‌مثابه تمدن قلمداد کرد، اما معارف و دستورالعمل‌هایی دارد که می‌تواند زمینه‌ساز تمدن اسلامی گردد. بر اساس معارف و دستورالعمل‌های دین اسلام که از سوی پیامبر^(ص) ابلاغ شد، دیدگاه‌های نوین و بعضاً متفاوتی به جهان عرضه گردید که معنا و هدف اصلی آن تسخیر سرزمین‌ها نبود، بلکه سعادت دنیوی و اخروی بشر را موردنظر و تأکید قرار داده و در ادامه با هنر ایرانی، رومی و سایر جوامع ترکیب گردید (اسماعیلی، ۱۴۰۳: ۱۷). بنابراین، نظام اسلامی به نژاد خاص و یا به تمدن خاصی تعلق ندارد، بلکه کلیه گروه‌های نژادی و قومی را که در پیدایش، رونق و گسترش آن نقش داشته‌اند، دربرمی‌گیرد (زرین‌کوب، ۱۴۰۲: ۳۵).

۲-۲-۲-۱. ویژگی‌ها و شاخص‌های تمدن اسلامی

دین اسلام، در تاریخی که تمدن‌های روم، هند، چین و پیش‌تر مصر و بابل بر بخش بسیار مهمی از روزگار آن عهد استیلا داشتند، بروز یافت؛ البته تمایزات ماهوی و ساختاری عمیقی با تمدن‌های آن عهد داشت. مهم‌ترین ویژگی‌های آموزه‌های اسلامی عبارت‌اند از:

۲-۲-۲-۱-۱. معیت علم و ایمان

نخستین ویژگی «معیت علم و ایمان» بود؛ به بیانی دیگر، اسلام بین روح و ماده تعادل برقرار کرد و دنیا را از آخرت جدا ننمود. این همان چیزی است که تمدن اسلامی را از تمدن‌های دیگر متمایز می‌کند؛ زیرا مبنای اصلی سایر تمدن‌ها توجه به جنبه‌های مادی زندگی، نیازهای جسمی و غرایز انسانی بود و با تلاش برای تحقق امیال نفسانی، بدون یافتن جایگاه مناسب، به این دنیا توجه بیشتری می‌کنند (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۴۷). درحالی‌که تمدن اسلامی، در ابتدای ظهور تلاش خود را معطوف به نزدیکی انسان با خدا قرار داد، در ادامه نیز جهان مادی و دنیوی را تابع آخرت کرد، روح و ماده را به‌هم پیوند

زد، میان عقل و قلب تعادل برقرار و با بالا بردن اهمیت رشد اخلاقی، میان علم و ایمان پیوند ایجاد کرد (محمدیان، ۱۴۰۳: ۳۲۴-۳۲۵). به همین دلیل است که تمدن اسلامی سهم بسزایی در توسعه تمدن جهانی داشته است.

۲-۲-۲-۱-۲. تأکید بر عدالت

تمدن اسلامی، روحیه عدالت‌خواهی، بی‌طرفی و بردباری را در میان مردم گسترش داد. پیامد مهم این موضوع، همزیستی مبتنی بر آرامش، امنیت، صلح و تعامل افراد با عقاید و دیدگاه‌های مختلف بود به نحوی که مساجد در کنار کلیساها، صومعه‌ها و کنیسه‌ها در سرزمین‌هایی که از سوی مسلمانان اداره می‌شدند، قرار داشتند. این امر عمده‌تاً از اصول اسلامی نشئت می‌گرفت که بر اساس آن هیچ‌کس را نمی‌توان مجبور به تغییر دین و عقیده خود کرد (احمدی، ۱۳۹۹: ۵۱).

۲-۲-۲-۱-۳. اعتدال‌گرایی

یکی دیگر از ویژگی‌های منحصربه‌فرد تمدن اسلامی، اعتدال‌گرایی است. در این رابطه، اسلام با هر نوع افراط‌گرایی در تمام ابعاد زندگی انسان اساساً مخالفت نموده و مردم را به اعتدال دعوت می‌کند. این موضوع، به عقل انسان جایگاه والایی می‌بخشد؛ زیرا ایمان چنین افرادی مبتنی بر استدلال و اعتقاد است و عقاید خرافی و بی‌اساس را رد می‌کند.

۲-۲-۲-۱-۴. توجه به علم، هنر و ادبیات

یکی دیگر از ویژگی‌های تمدن اسلامی، تأسیس مدارس و کتابخانه‌های متعدد بود. این امر شکوفایی علم، هنر و ادبیات را به همراه داشت؛ حتی در حوزه معماری نیز بناهایی ساخته شد که توجه اسلام را به این موضوع نشان می‌دهد (احمدی، ۱۳۹۹: ۵۳-۵۴).

بایستی به این نکته مهم نیز اشاره کرد که ویژگی‌های دین اسلام فراتر از موارد مذکور است، لکن نویسندگان در این بخش صرفاً به بخش‌های حائز اهمیت آن توجه بیشتر کردند.

شکل شماره ۱. ویژگی‌های تمدن اسلامی (طراحی نویسندگان)

۲-۲-۳. بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی؛ بررسی جهان‌بینی آیت‌الله خامنه‌ای

بیانیه «گام دوم انقلاب» از سوی رهبر معظم انقلاب اسلامی آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای و به مناسبت چهلمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی در تاریخ ۲۲ بهمن ۱۳۹۷ ابلاغ شد. هدف اصلی مقام معظم رهبری در این بیانیه، «استمرار راه انقلاب» بر اساس دستاوردهای چهل سال گذشته بوده است. ایشان در این بیانیه با هدف «جهاد بزرگ برای ساختن ایران اسلامی» برخی از مهم‌ترین رهنمون‌ها (مبتنی بر هفت فصل) را ارائه کردند. معظم‌له در این بیانیه، مردم و به‌ویژه جوانان را مورد خطاب قرار داده و به توضیح و روشن کردن مسئله برداشتن «گام دوم» به‌سوی «آرمان‌های انقلاب سال ۵۷» پرداختند. هفت فصل این بیانیه به شرح ذیل است:

۲-۲-۳-۱. علم و پژوهش

در بیانیه گام دوم با اشاره به پیشرفت‌های علمی ایران و دستیابی به رتبه شانزدهم در میان دویست کشور جهان، از جوانان خواسته شده تا راه مذکور را با احساس مسئولیت بیشتر در پیش گیرند:

«دانش، آشکارترین وسیله‌ی عزت و قدرت یک کشور است. روی دیگر دانایی، توانایی است. دنیای غرب به برکت دانش خود بود که توانست برای خود ثروت و نفوذ و قدرت دویست ساله فراهم کند. اکنون نزدیک به دو دهه است که رستاخیز علمی در کشور آغاز شده و با سرعتی که برای ناظران جهانی غافلگیرکننده بود-یعنی یازده برابر شتاب رشد متوسط علم در جهان- به پیش رفته است. دستاوردهای دانش و فناوری ما در این مدت که ما را به رتبه‌ی شانزدهم در میان بیش از دویست کشور جهان رسانید و مایه‌ی شگفتی ناظران جهانی شد و در برخی از رشته‌های حساس و نوپدید به رتبه‌های نخستین ارتقاء داد، همه‌وهمه در حالی اتفاق افتاده که کشور دچار تحریم مالی و تحریم علمی بوده است. ما با وجود شنا در جهت مخالف جریان دشمن‌ساز، به رکوردهای بزرگ دست یافته‌ایم و این نعمت بزرگی است که به‌خاطر آن باید روز و شب خدا را سپاس گفت» (بیانات مقام معظم رهبری در تبیین بند یکم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی).

۲-۲-۳. معنویت و اخلاق

در بیانیه گام دوم، رشد معنویت و اخلاق به همراهی حکومت‌ها نیاز دارد، با این حال تصریح شده که این دو، با دستور و فرمان به‌دست نمی‌آید. در این بیانیه تأکید شده که دستگاه‌های مسئول حکومتی و اشخاص و نهادهای غیرحکومتی، باید برای جلوگیری از فعالیت‌های ضد معنوی و ضد اخلاقی برنامه‌های کوتاه‌مدت و میان‌مدت جامع تنظیم و اجرا کنند:

«معنویت به معنی برجسته کردن ارزش‌های معنوی از قبیل: اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است، و اخلاق به معنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع، اعتماد به نفس و دیگر خلقیات نیکو است. شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه هرچه بیشتر رشد کند برکات بیشتری به بار

می‌آورد؛ این، بی‌گمان محتاج جهاد و تلاش است و این تلاش و جهاد، بدون همراهی حکومت‌ها توفیق چندانی نخواهد یافت. اخلاق و معنویت، البته با دستور و فرمان به‌دست نمی‌آید، پس حکومت‌ها نمی‌توانند آن را با قدرت قاهره ایجاد کنند، اما اولاً خود باید منش و رفتار اخلاقی و معنوی داشته باشند، و ثانیاً زمینه را برای رواج آن در جامعه فراهم کنند و به نهادهای اجتماعی در این باره میدان دهند و کمک برسانند؛ با قانون‌های ضد معنویت و اخلاق، به شیوه‌ی معقول بستیزند و خلاصه اجازه ندهند که جهنمی‌ها مردم را با زور و فریب، جهنمی کنند» (بیانات مقام معظم رهبری در تبیین بند دوم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی).

۳-۲-۲. اقتصاد

بر اساس بیانیه گام دوم، راه‌حل مشکلات اقتصادی کشور، سیاست‌های «اقتصاد مقاومتی» است که برنامه‌های اجرایی آن باید برای همه بخش‌ها تهیه و اقدام شود. مواردی از سیاست‌های اقتصاد مقاومتی عبارت‌اند از: درون‌زایی اقتصاد کشور، مولد و دانش‌بنیان شدن، مردمی کردن اقتصاد و عدم تصدی‌گری دولت، و برون‌گرایی:

«اقتصاد یک نقطه‌ی کلیدی تعیین‌کننده است. اقتصاد قوی، نقطه‌ی قوت و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و نفوذناپذیری کشور است و اقتصاد ضعیف، نقطه‌ی ضعف و زمینه‌ساز نفوذ و سلطه و دخالت دشمنان است. فقر و غنا در مادیات و معنویات بشر، اثر می‌گذارد. تأکید بر تقویت اقتصاد مستقل کشور که مبتنی بر تولید انبوه و باکیفیت، و توزیع عدالت‌محور، و مصرف به‌اندازه و بدون اسراف، و مناسبات مدیریتی خردمندانه است. راه‌حل این مشکلات، سیاست‌های اقتصاد مقاومتی است که باید برنامه‌های اجرایی برای همه‌ی بخش‌های آن تهیه و با قدرت و نشاط کاری و احساس مسئولیت، در دولت‌ها پیگیری و اقدام شود. درون‌زایی اقتصاد کشور، مولد شدن و دانش‌بنیان شدن آن، مردمی کردن اقتصاد و تصدی‌گری نکردن دولت، برون‌گرایی با استفاده از ظرفیت‌هایی که قبلاً به آن اشاره شد،

بخش‌های مهم این راه‌حل‌ها است» (بیانات مقام معظم رهبری در تبیین بند سوم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی).

۴-۳-۲. عدالت و مبارزه با فساد

در بیانیه گام دوم انقلاب، گرچه میزان فساد در کارگزاران حکومت جمهوری اسلامی بسیار کمتر از کشورهای دیگر و به‌خصوص حکومت پهلوی دانسته شده، اما به همه مقامات توصیه شده که از لقمه حرام بگریزند. در این بیانیه، دستگاه‌های نظارتی و دولتی، مسئول پیشگیری و مبارزه با رشد فساد معرفی شده‌اند:

«این دو لازم و ملزوم یکدیگرند. فساد اقتصادی و اخلاقی و سیاسی، توده‌ی چرکین کشورها و نظام‌ها و اگر در بدنه‌ی حکومت‌ها عارض شود، زلزله‌ی ویرانگر و ضربه‌زننده به مشروعیت آنها است؛ و این برای نظامی چون جمهوری اسلامی که نیازمند مشروعیتی فراتر از مشروعیت‌های مرسوم و مبنایی‌تر از مقبولیت اجتماعی است، بسیار جدی‌تر و بنیانی‌تر از دیگر نظام‌ها است. و این ایجاب می‌کند که دستگاهی کارآمد با نگاهی تیزبین و رفتاری قاطع در قوای سه‌گانه حضور دائم داشته باشد و به معنای واقعی با فساد مبارزه کند، به‌ویژه در درون دستگاه‌های حکومتی. همه باید بدانند که طهارت اقتصادی شرط مشروعیت همه‌ی مقامات حکومت جمهوری اسلامی است. این مبارزه بخش اثرگذاری است از تلاش همه‌جانبه‌ای که نظام جمهوری اسلامی باید در راه استقرار عدالت به کار برد» (بیانات مقام معظم رهبری در تبیین بند سوم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی).

۵-۳-۲. استقلال و آزادی

در بیانیه گام دوم، با تأکید بر اینکه استقلال و آزادی هر دو از ارزش‌های اسلامی و عطیه الهی به انسان‌ها هستند، همه، و به‌خصوص دولت جمهوری اسلامی، موظف به حراست از آن شده‌اند. علاوه بر این، تصریح شده که استقلال نباید به معنای زندانی کردن سیاست و

اقتصاد کشور در مرزهای خود و آزادی نباید در تقابل با اخلاق، قانون و ارزش‌های الهی و حقوق عمومی تعریف شود:

«استقلال ملی به معنی آزادی ملت و حکومت از تحمیل و زورگویی قدرت‌های سلطه‌گر جهان است. و آزادی اجتماعی به معنای حق تصمیم‌گیری و عمل کردن و اندیشیدن برای همه‌ی افراد جامعه است؛ و این هر دو ازجمله‌ی ارزش‌های اسلامی‌اند و این هر دو عطیه‌ی الهی به انسان‌هایند و هیچ‌کدام تفضل حکومت‌ها به مردم نیستند. ملت ایران با جهاد چهل‌ساله‌ی خود ازجمله‌ی آنها است. استقلال و آزادی کنونی ایران اسلامی، دستاورد، بلکه خون‌آوردِ صدها هزار انسان والا و شجاع و فداکار است؛ غالباً جوان، ولی همه در رتبه‌های رفیع انسانیت. این ثمر شجره‌ی طیبه‌ی انقلاب را با تأویل و توجیه‌های ساده‌لوحانه و بعضاً مغرضانه، نمی‌توان در خطر قرار داد. همه-مخصوصاً دولت جمهوری اسلامی-موظف به حراست از آن با همه‌ی وجودند. بدیهی است که «استقلال» نباید به معنی زندانی کردن سیاست و اقتصاد کشور در میان مرزهای خود، و «آزادی» نباید در تقابل با اخلاق و قانون و ارزش‌های الهی و حقوق عمومی تعریف شود» (بیانات مقام معظم رهبری در تبیین بند چهارم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی).

۶-۳-۲. عزت ملی، روابط خارجی و مرزبندی با دشمن

در بیانیه گام دوم، با تأکید بر اینکه «عزت ملی»، «روابط خارجی» و «مرزبندی با دشمن» شاخه‌هایی از اصول عزت، حکمت و مصلحت در روابط بین‌الملل هستند، توصیه شده دولت جمهوری اسلامی مرزبندی خود را با سردمداران نظام سلطه حفظ کند و عزت کشور و ملت را در نظر داشته باشد:

«عزت ملی، روابط خارجی و مرزبندی با دشمن؛ این هر سه، شاخه‌هایی از اصل «عزت، حکمت، و مصلحت» در روابط بین‌المللی‌اند. صحنه‌ی جهانی، امروز شاهد پدیده‌هایی است که تحقق یافته یا در آستانه‌ی ظهورند: تحرک

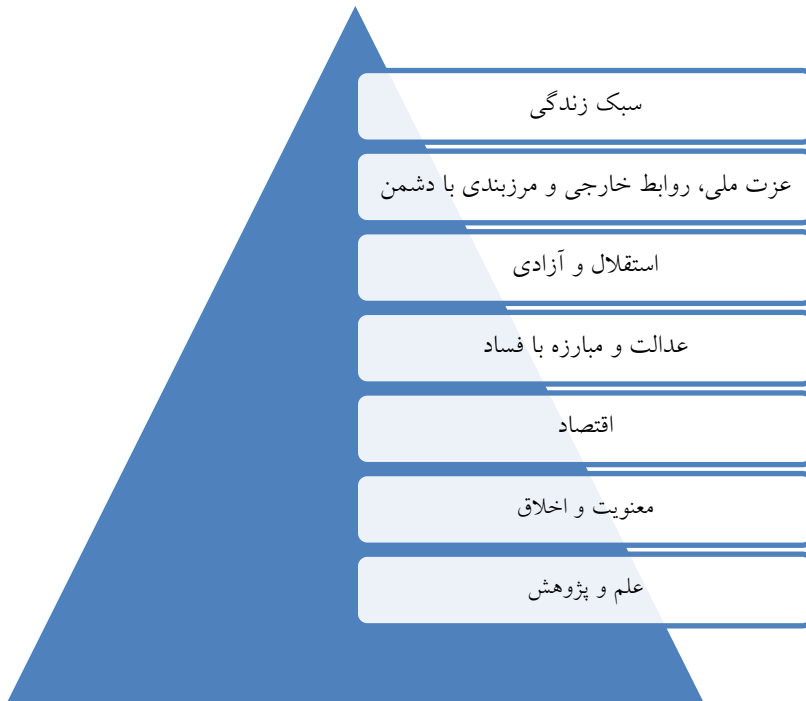
جدید نهضت بیداری اسلامی بر اساس الگوی مقاومت در برابر سلطه‌ی آمریکا و صهیونیسم؛ شکست سیاست‌های آمریکا در منطقه‌ی غرب آسیا و زمین‌گیر شدن همکاران خائن آنها در منطقه؛ گسترش حضور قدرتمندانه‌ی سیاسی جمهوری اسلامی در غرب آسیا و بازتاب وسیع آن در سراسر جهان سلطه» (بیانات مقام معظم رهبری در تبیین بند ششم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی).

۷-۳-۲. سبک زندگی

بر اساس بیانیه گام دوم، تلاش غرب برای ترویج سبک زندگی غربی در ایران به زیان‌های اخلاقی، اقتصادی، دینی و سیاسی منجر شده است. مقابله با این مسئله نیازمند جهاد همه‌جانبه و هوشمندانه است:

«تلاش غرب در ترویج سبک زندگی غربی در ایران، زیان‌های بی‌جبران اخلاقی و اقتصادی و دینی و سیاسی به کشور و ملت ما زده است؛ مقابله با آن، جهادی همه‌جانبه و هوشمندانه می‌طلبد که باز چشم‌امید در آن به شما جوان‌ها است» (بیانات مقام معظم رهبری در تبیین بند هفتم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی).

توجه و اهتمام ویژه آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین هر یک از مفاد هفتگانه فوق، شرایط را برای تحقق تمدن پیشرفته اسلامی پس از چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی فراهم می‌کند. از میان اصول مندرج در بیانیه گام دوم، پژوهش حاضر سعی نموده اصول هفتگانه را با سیره رفتاری ائمه اطهار علیهم‌السلام تطبیق دهد.

شکل شماره ۲. شاخص‌های مورد تأکید آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی (طراحی نویسندگان)

۳. روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از لحاظ روش اجرا از نوع تحقیقات «توصیفی-تحلیلی» است. جهت جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز از شیوه کتابخانه‌ای و مطالعه منابع اصیل اسلامی استفاده شده است.

۴. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل داده‌ها

۴-۱. علم و فناوری

۴-۱-۱. اهمیت علم و دانش در دین اسلام

همان‌طور که در ابتدای بحث بدان اشاره شد، بسیاری از تمدن‌ها با دستیابی به علوم و فنون و ابزارهای نوین عصر خود همچون کشاورزی مدرن، ابزارهای نوین نظامی و حتی هنر و معماری جدید توانستند به بقا، استمرار و حتی نفوذ به سایر تمدن‌های دیگر دست یابند.

دین اسلام نیز از همان ابتدای ظهور، بخش بسیار مهمی از رسالت خود را به فراگیری علم و دانش و ترویج آن در میان مسلمین اختصاص داد. در این رابطه، نخستین آیه قرآن کریم دلالت بر خواندن، آموختن و نوشتن داشته (سوره علق، آیات شریفه ۱، ۴ و ۵)^۱. در قسمت زیر نویسندگان به اهمیت بسیار بالای جایگاه علم و دانش در میان ائمه معصومین علیهم‌السلام و رویکرد آنان در این زمینه اشاره خواهند نمود:

۱-۱-۴. فراگیری دانش بدون توجه به مرزهای جغرافیایی

اهمیت فراگیری دانش در نظام اسلامی به میزانی است که التزام مسلمین به این موضوع، مرزهای جغرافیایی را درنوردیده و هیچ‌گونه محدودیت یا توجیهی برای مسلمین قائل نشده است. پیامبر اسلام بنا به دلایل زیر فراگیری دانش از سوی مسلمین را امری لازم تلقی نمودند:

❖ افزایش میزان بیش و بصیرت و جهان‌بینی مسلمانان؛

❖ با فراگیری دانش از سوی مسلمین، نیازهای ضروری آنان در تمامی ابعاد محقق شود (مصباح الریعه گیلانی، ۱۳۸۹: ۱۳).

«ملاصدرا»، عارف و فیلسوف شیعی، حدیث مشهور نبوی «أُطْبُوا الْعِلْمَ وَ لَوْ بِالصَّيْنِ» را دلیلی بر وجوب کسب دانش دانسته و آن را دارای مراتب معرفی می‌کند که انسان با کسب یک‌مرتبه لازم است در پی مرتبه بعدی درآید (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۲: ۷). علامه مجلسی نیز در بحارالانوار این حدیث را در بابی با عنوان «وجوب علم‌آموزی» آورده است (مجلسی، ۱۴۱۴، ج ۱: ۱۷۷). برخی دیگر از فقها برای جواز کسب دانش از کافران و کشورهای غیراسلامی، به این حدیث استناد نموده‌اند (دیلمی، ۱۴۰۸: ۳۱۴؛ حلوانی، ۱۴۱۶: ۳۰۳).

۲-۱-۴. ضرورت علم، دانش و دفع تهدیدات دشمنان

یکی دیگر از دلایل ضرورت فراگیری علم و دانش در نظام اسلامی، دفع شر و تهدیدات دشمنان است. دستیابی مسلمین به علوم و فنون مختلف گذشته از آنکه جامعه مسلمین را

۱. «أَفْرَأَ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ»، «الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ»، «عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ»

به سمت نظامی متمدن‌تر سوق می‌دهد، عاملی مهم جهت دفع تهدیدات دشمنان است. این موضوع با توجه به شرایط حساس صدر اسلام و تهدیدات فزاینده کفار و یهود بیش‌ازپیش برای مسلمین ضروری می‌نمود (فتال نیشابوری، ۱۴۰۳: ۱۷۶) کما اینکه این موضوع بر اساس دستور قرآن کریم تأکید شده است.^۱

۳-۱-۴. ضرورت فراگیری علم و دانش با تأکید بر استقلال نظام اسلامی

فقر علم و دانش گذشته از ضعف و زوال تمدن‌ها، پیامد مهمی با عنوان «وابستگی به بیگانگان» را به همراه خواهد داشت. وابستگی به بیگانگان بر اساس دو قاعده فقهی «نفی سبیل» و «نفی غرر» مردود شده و به خسران نظام اسلامی منجر می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۲۶۴). در عصر کنونی نیز بخش بسیار مهمی از جوامع اسلامی به سبب ضعف در زمینه علم، فناوری و تکنولوژی مدرن، به بیگانگان وابسته بوده و به نوعی تحت استیلای اقتصادی، فرهنگی و حتی امنیتی و نظامی آنان قرار دارند (دهشیری، ۱۳۹۸: ۸۵). در این رابطه، رویکرد علمی ائمه معصومین علیهم‌السلام شامل موارد زیر است:

اول؛ برگزاری کلاس‌های علم و دانش: منابع معتبر شیعی و اهل سنت به کلاس‌های علمی و توسعه علم و دانش از سوی امام محمدباقر و امام جعفر صادق علیهم‌السلام اشاره کرده‌اند؛ به نحوی که تعداد شاگردان علمی امام جعفر صادق ^(ع) قریب به چهار هزار نفر برآورد شده است (معروف‌الحسینی، ۱۳۸۹: ۲۱۵).

دوم؛ دامنه علوم تدریس‌شده از سوی امامان معصوم تمامی نیازهای آن عصر را به خوبی پوشش می‌داد و از گستردگی چشمگیری برخوردار بود؛ چنانچه شیخ مفید می‌نویسد: «به قدری علوم از آن حضرت (امام صادق) نقل شده که زبانزد مردم گشته و آوازه آن همه‌جا پخش شده است و از هیچ‌یک از افراد خاندان او، به انداز او علم و دانش نقل نشده است» (شیخ مفید، ۱۴۰۶: ۲۷۳).

سوم؛ تربیت دانشمندان و نخبگان علمی: در این رابطه می‌توان به عنوان نمونه، رویکرد امام محمدباقر ^(ع) را ذکر نمود که بنا بر نیاز زمان خویش و توسعه علوم دینی و دفع شبهات

۱. «وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ»؛ سورة مبارکه انفال، آیه ۶۰.

از حوزه دین هرکدام از شاگردان خود را در یکی از رشته‌هایی چون: علم قرائت قرآن، علم تفسیر، علم حدیث، علم فقه، علم کلام، علم طب، علوم طبیعی، فلسفه، نجوم، ریاضیات، علم اصول فقه، ادبیات و... تربیت کردند. ایشان هنگام مراجعه بعضی از دانشمندان فرق، مذاهب و ادیان دیگر جهت مناظره و پرسش و پاسخ به یکی از شاگردان خود ارجاع می‌دادند (قمی، ۱۴۰۰: ۵۸۷-۵۸۹).

چهارم؛ حضور در مراکز علمی، مباحثات و مناظرات علمی با علمای مذاهب دیگر: در این رابطه می‌توان به مناظرات علمی مشهور امام رضا^(ع) اشاره کرد؛ در طول حیات ایشان تعداد مناظرات علمی زیادی صورت پذیرفت. در تاریخ شیعه برخی از مناظرات علمی امام رضا^(ع) همچون مناظره با «جاثلیق» عالم مشهور مسیحی و مناظرات هفتگانه دیگر ایشان بسیار مشهور است (مجلسی، ۱۴۱۴، ج ۴۹: ۶۱۳-۶۱۴).

۲-۱-۴. اهمیت علم و دانش در اندیشه آیت الله خامنه‌ای

آیت الله خامنه‌ای همچون ائمه معصومین علیهم السلام، کسب علم و دانش را بسیار ضروری دانسته و بر دستیابی ج.ا.ایران به علوم و فنون نوین به دلایل ذیل تأکید می‌کردند:

۱-۲-۴. ضرورت اکتساب علم و دانش از طرق مختلف

مقام معظم رهبری با تأکید بر حدیث مشهور نبوی: «أُطْلُبُوا الْعِلْمَ وَ لَوْ بِالصَّيْنِ» فراگیری علم و دانش را مختص به یک رویکرد خاص نمی‌دانستند:

«ما علم را از همه کس می‌گیریم؛ حرفی نداریم» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با نخبگان علمی کشور، ۱۳۸۴/۰۲/۱۹).

۲-۱-۲-۴. ضرورت فراگیری علم و دانش در راستای کسب اقتدار

یکی از مهم‌ترین راهکارهای دستیابی به اقتدار از دیدگاه مقام معظم رهبری، کسب علم و دانش است. با دانش‌اندوزی می‌توان هم در مقابل زورگویی استکبار جهانی ایستادگی نمود و هم به ثروت دست یافت:

«امروز اگر آمریکا پیشرفتگی علمی خودش را نمی‌داشت، نمی‌توانست در دنیا این جور زورگویی بکند و در همه‌ی مسائل عالم دخالت بکند. ثروت هم اگر به دست می‌آید از ناحیه علم به دست می‌آید علم را اهمیت بدهید. اینی که من سال‌هاست روی مسئله‌ی علم، تحقیق، پژوهش، پیشرفت، نوآوری، شکستن مرزهای علمی موجود تکیه می‌کنم، به خاطر این است. بدون انواع دانش، اقتدار کشور امکان‌پذیر نیست. دانش اقتدار می‌آورد» (بیانات مقام معظم رهبری دیدار با جمعی از نخبگان علمی کشور، ۱۳۸۸/۰۸/۰۶).

۳-۲-۱-۴. بکارگیری علم و دانش برای خدمت به مردم

مقام معظم رهبری برخلاف نظام غرب که از علم و فناوری برای استعمار و استثمار دیگر جوامع استفاده می‌کنند، کسب علم و دانش را برای خدمات‌رسانی بیشتر به آحاد مسلمین، دفاع از حقوق حقیقی انسان‌ها و کسب معنویت و فضایل اخلاقی مورد توجه قرار دادند (موسوی، ۱۴۰۳: ۶۶).

«علم را برای خدمت، برای معنویت، برای پیشرفت فضائل انسانی، برای دفاع حقیقی از حقوق انسان باید فراگیریم» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اساتید دانشگاهی و حوزوی، ۱۳۸۹/۰۷/۱۴).

۴-۲-۱-۴. ضرورت کسب علم و دانش به مثابه دفع آسیب‌ها

مقام معظم رهبری همچون ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} ضرورت فراگیری علم و دانش را به سبب اقتدار و نفی هرگونه ضعف در نظام اسلامی و عدم وابستگی به بیگانگان ضروری می‌دانستند. از منظر ایشان، ضعف مواضع علمی، پیامد خطرناکی با عنوان «آسیب‌پذیری نظام اسلامی» را به همراه خواهد داشت؛ وابستگی به بیگانگان به استیلای بیگانگان بر نظام اسلامی منجر خواهد شد (نبوی میبیدی و غفورزاده اردکانی، ۱۴۰۳: ۸۷):

«امروز ما احتیاج داریم به یک حرکت مبتکرانه‌ای از سوی دستگاه‌های علمی کشور تا عقب نیفتیم. ما حرکت کردیم، اما دیگران هم حرکت کردند؛ حتی عده‌ای از کشورهای منطقه با مشاهده‌ی پیشرفت ایران تشویق

شدند به حرکت کردن، درحالی‌که عقب بودند؛ امروز ما به آمارها که نگاه می‌کنیم، می‌بینیم این‌ها خیلی جلو آمده‌اند. بیم آن وجود دارد که ما از مسابقه‌ی علمی دنیا عقب بمانیم؛ جداً این بیم وجود دارد. میدانید و بارها بنده گفته‌ام که «اَلْعِلْمُ سُلْطَانٌ»؛ علم قدرت است. اگر بخواهیم کشور از آسیب‌های متعارف کشورهای دنیا مصون و برکنار بماند، در درجه‌ی اول، یک کار مهم پیشرفت علمی است؛ اگر عقب ماندیم، آسیب‌پذیر خواهیم شد؛ باید تلاش کنیم عقب نمانیم» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با نخبگان و استعدادهای برتر علمی، ۱۴۰۲/۰۷/۲۵).

بنابراین با مذاقه در رویکردهای ائمه معصومین علیهم‌السلام و دیدگاه‌های مقام معظم رهبری مشخص می‌شود که موضوع علم و دانش بسیار حائز اهمیت است و تحقق آن منجر به به «استقلال نظام اسلامی»، «دفع تهدیدات دشمنان» و «اقتدار جامعه‌ی مسلمین» می‌شود.

۲-۴. معنویت و اخلاق

۴-۲-۱. اهمیت معنویت و اخلاق در دین اسلام

تمدن اسلامی، تحول و توسعه‌ای با رویکرد و جهت‌گیری معنوی است که بر تحول درونی و روانی انسان و در مرتبه بعد تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی استوار است. در این چارچوب، سیره رسول خدا(ص) را می‌توان نقطه آغاز تحولی بزرگ در جامعه بشری دانست، تحولی که بر اساس جهان‌بینی الهی دین اسلام، زمینه‌ساز شکل‌گیری فرهنگ و تمدنی گردید که به نام «فرهنگ و تمدن اسلامی» شناخته می‌شود.

۴-۲-۱-۱. نتایج توجه به معنویت در سیره امامان معصوم^(ع)

۴-۲-۱-۱-۱. جذب و تربیت نیروهای وفادار

توجه به معنویت و اخلاق، عامل بسیار مهمی در جلب و جذب و تربیت نیروهای وفادار و حتی جذب مخالفان است. در این رابطه، رویکردهای اخلاقی مبتنی بر معنویت از سوی امام موسی بن جعفر^(ع) در تاریخ بسیار مشهور است. ایشان سال‌های طولانی در زندان‌های هارون الرشید بودند و توسط شدیدترین مخالفان خود تحت شکنجه قرار گرفتند اما با

تمسک به رویکردهای اخلاقی و معنوی، از سرسخت‌ترین دشمنان خود، مریدانی مطیع و وفادار تربیت کردند.

۲-۱-۱-۲. شکل‌گیری وحدت

توجه به معنویت عامل بسیار مهمی در شکل‌گیری «وحدت» محسوب می‌شود. این موضوع در دوران امام رضا^(ع) به خوبی نشان‌دهنده گرایش حداکثری اهل سنت به سوی محبت اهل بیت بوده است؛ یعنی همان امتی که تحت حکومت ظالمانه بنی‌امیه، اهل عترت را خارجی قلمداد می‌کردند، در این دوره جزء محبان این خاندان مطهر شدند (مرتضوی، ۱۳۹۸: ۳۰-۲۸).

۲-۲. اهمیت معنویت و اخلاق در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

یکی از شاخص‌هایی که آیت‌الله خامنه‌ای در بیانیه گام دوم به عنوان راهبرد و سیاست کلان ج.ا.ایران مطرح کردند، مقوله «معنویت» است. از نظر ایشان، معنویت، عنصر گمشده قرن حاضر است و جامعه صنعتی‌زده و تکنولوژیکال بشری بیش از گذشته به جای پرداختن به این نیاز مهم بشری، به اهداف پیشرفت اقتصادی و تکنولوژی پرداخته است. رهبر معظم انقلاب، انقلاب اسلامی را احیاگر معنویت در دنیای نوین معرفی کردند. این در حالی است که بشر در عصر کنونی اساساً خواهان حل‌وفصل معضلات عمیق اخلاق و معنویت نبوده بلکه کماکان درصدد تحقق موضوعات مرتبط با پیشرفت صنعتی، لذت‌جویی و مادی‌گرایی است، موضوعی که چالش‌های عمیقی در نهادهای خانواده و اجتماع در نظام‌های مختلف غرب و شرق ایجاد کرده است. اندیشمندان زیادی در غرب به این موضوع پرداخته و نسبت به پیامدهای بسیار خطرناک آن هشدار داده‌اند (نوروزی، ۱۴۰۰: ۸۱-۸۲).

توصیه دوم بیانیه گام دوم انقلاب، «معنویت و اخلاق» البته با قید فراگیری و تأثیرگذاری در بخش‌های مختلف جامعه و فعالیت‌های اجتماعی است. رهبر معظم انقلاب در این بخش از بیانیه فرمودند:

«معنویت به معنی برجسته کردن ارزش‌های معنوی از قبیل: اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است، و اخلاق به معنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی،

شجاعت، تواضع، اعتمادبه‌نفس و دیگر خلقیات نیکو است. معنویت و اخلاق، جهت‌دهنده کلیه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است؛ بودن آنها، محیط زندگی را حتی با کمبودهای مادی، بهشت می‌سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند.^۱

این بیان ژرف علاوه بر اهمیت موضوع معنویت و اخلاق، دو نکته مهم دیگر را به صراحت بیان می‌کند:

❖ فراگیری معنویت و اخلاق به صورت برجسته و نمایان؛

❖ جهت‌بخش بودن معنویت و اخلاق.

موارد مذکور، نشان‌دهنده اهداف تعالی‌بخش معنویت‌گرایی و اخلاق‌مداری در فعالیت‌های فردی و اجتماعی است؛ اصحاب فکر و اندیشه نباید از این راهبرد کلان و اثرگذار در بخش‌های مختلف جامعه، غفلت یا کم‌کاری کنند (ساکي و پژوهیده، ۱۳۹۹: ۱۹).

۳-۴. عدالت با محوریت اقتصاد و مبارزه با فساد

۳-۴-۱. اهمیت عدالت در دین اسلام

دین اسلام از همان ابتدا، بخش بسیار مهمی از رسالت خود را به تحقق موضوع عدالت اختصاص داد و با مفاهیم رایج جامعه عرب آن زمان که مبتنی بر اشرافیت بود به مقابله و مبارزه برخاست. از منظر دین اسلام، انسان‌ها فارغ از رنگ، نژاد، قومیت و زبان با یکدیگر برابر بوده و تنها ملاک برتری تقواست: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ؛ ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و ملت‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید. بی‌تردید گرامی‌ترین شما نزد خدا پرهیزکارترین شماست. یقیناً خدا دانا و آگاه است.»^۱ عدالت در دین اسلام تا حدی مورد تأکید و توجه است که تعداد ۱۶ آیه به‌طور مستقیم به موضوع

۱. سوره حجرات: آیه ۱۳.

عدالت خداوند و بیش از صد آیه مرتبط با موضوع عدالت (فردی و اجتماعی و ...) در قرآن کریم دیده می‌شود.

۱-۳-۱-۱. عدالت در سیره امامان معصوم

در قسمت زیر به رویکردهای ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} در تحقق عدالت خواهیم پرداخت:

۱-۳-۱-۱-۱. عدالت‌آزایی برای تحقق وحدت، برابری و برادری در نظام اسلامی

یکی از نخستین اقدامات پیامبر^(ص) در راستای تحقق عدالت پس از هجرت به مدینه، عقد پیمان اخوت میان مهاجرین و انصار بود زیرا: روح برادری و وحدت را در میان مسلمین محقق نموده؛ و فقر مهاجرین که به تازگی به مدینه ورود نمودند (با تعامل انصار) تا حدی تعدیل پذیرد و شکاف اجتماعی کاهش یابد (قمی، ۱۴۰۰: ۱۹۴-۱۹۵).

۱-۳-۱-۱-۲. عدالت توزیعی در اموال

از دیگر رویکردهای معصومین^{علیهم‌السلام}، عدالت در توزیع امکانات و تسهیلات بود. در این رابطه، پیامبر^(ص) و بعدها امام علی^(ع) در تمامی غزوات که با جنگ همراه بودند^۱ بدون توجه به جایگاه، طبقه اجتماعی و دیگر شاخص‌ها، عادلانه به توزیع غنائم مبادرت می‌کردند.

این موضوع بعدها در حکومت امام علی^(ع) بسیار برجسته‌تر گردید؛ به نحوی که در تقسیم غنائم بیت‌المال، تحقق عدالت ایشان بعضاً برای بسیاری از صحابی پیامبر همچون سعدابی و قاص، طلحه بن عبیدالله و زبیر بن عوام گران آمد که این موضوع در ادامه به دستاویزی مهم برای فتنه‌انگیزی علیه حکومت امام علی^(ع) مبدل گردید (شیخ صدوق، ۱۴۰۵: ۱۶۲-۱۶۴).

۱-۳-۱-۱-۳. عدالت در دسترسی به امکانات

از دیگر مواردی که ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} در زمینه برقراری عدالت بدان تأکید و توجه ویژه داشتند، عدالت در دسترسی همگان به امکانات بود؛ به عنوان مثال، عدالت در دسترسی

۱. به غیر از اموال فی که جنگ صورت نپذیرفت و غنائم آن برای پیامبر اختصاص داده شد.

همگان به امکانات آموزشی. طیف وسیعی از شاگردان امام محمدباقر و امام صادق علیهم‌السلام از غیرشیعیان و بعضاً کارگزاران بنی‌امیه و بنی‌عباس بودند. امام حنفی و مالک بن انس از ائمه اهل سنت، شاگرد امام صادق^(ع) بوده و هیچ‌گاه به سبب سنی بودن از کسب علم و دانش در محضر آنان محروم نشدند (مجلسی، ۱۴۰۲: ۸۸).

۴-۱-۳-۴. عدالت با تأکید بر مبارزه با فساد

یکی از مهم‌ترین مصادیق تحقق عدالت در نظام اسلامی مبارزه با فساد به‌ویژه مبارزه با فساد مسئولین و کارگزاران است. در این رابطه رویکرد ائمه معصومین به‌ویژه امام علی^(ع)، با توجه به اینکه اختیارات حکومتی داشتند، بسیار مهم است. برخی از اقدامات امام علی^(ع) در راستای تحقق عدالت و مبارزه با فساد عبارت‌اند از:

- ❖ امام علی^(ع) در گام نخست به عزل کارگزاران عثمانی مبادرت نمود؛ زیرا افرادی همچون سعید بن عاص، مروان بن حکم و معاویه بن ابی‌سفیان که همگی از بنی‌امیه و در زمان خلافت عثمان دارای سمت‌های اجرایی مهمی بودند، فساد مالی گسترده‌ای را اعمال و بیت‌المال مسلمین را به شیوهٔ اجتهاد خود تقسیم می‌کردند. مسئله‌ای که درنهایت به سقوط خلافت عثمان و قتل وی منتهی شد.
- ❖ اقدام دوم امام علی^(ع) اصلاح گسترده در دستگاه قضا و برکناری برخی از قضاتی بود که در منصب قضاوت رعایت عدالت و مبارزه با مفسدین را انجام نمی‌دادند.
- ❖ امام علی^(ع) با کارگزاران دولت خود در صورت دریافت گزارش فساد و عدم رعایت عدالت از سوی آنان برخورد قاطع می‌کردند؛ عتاب و خطاب تند ایشان در قبال حاکم بصره به سبب دریافت هدایای غیرمعارف را می‌توان در این رابطه ذکر نمود.
- ❖ اقدام دیگر امام علی^(ع) بازخواست شدید، اجرای حد الهی و مصادره اموالی بود که از طریق فساد انباشته شده بودند؛ کما اینکه، نخستین شرط ایشان برای پذیرش خلافت بازخواست اموالی بود که ریشهٔ کسب آنان مشخص نشده بود (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۳: ۹۷).

از دیگر مصادیق مبارزه با فساد از سوی ائمه معصومین رد هدایای نامتعارف از سوی اشخاص، کارگزاران و حتی حکام خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس است. در این رابطه، رد هدایای نامتعارف اشعث بن قیس از سوی امام علی^(ع)، رد هدیه مأمون خلیفه بنی‌عباس از سوی امام رضا^(ع) را می‌توان ذکر نمود؛ زیرا هدف این هدایا تقرب و توسعه دوستی و نشانه ارادت و محبت نبود بلکه مقاصد و اهدافی مادی در آن نهفته شده بود (امینی، ۱۳۹۲: ۶۶-۶۷).

۲-۳-۴. اهمیت عدالت در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

از دیدگاه مقام معظم رهبری عدالت به‌عنوان یکی از اثرگذارترین مفاهیم مرتبط با انقلاب اسلامی، دلیلی متقن برای استمرار و بقای نظام است. در این رابطه، یکی از مبانی اصلی مورد توجه امامین انقلاب اسلامی، «حمایت از مستضعفان جهان»، «برقراری عدالت» و «مبارزه با استعمار و استکبار جهانی» است که در قسمت ذیل بدان خواهیم پرداخت:

۱-۲-۳-۴. عدالت، اساس تأسیس نظام جمهوری اسلامی

از دیدگاه مقام معظم رهبری، اساس شکل‌گیری حکومت اسلامی، برپایی عدل و عدالت است؛ بنابراین مبنای قیام مردمی و شکل‌گیری نظام اسلامی، برپایی قسط و عدل است تا بتوان بر اساس آن، عدالت را به بهترین و جامع‌ترین شکل آن محقق نمود: «اساس حکومت اسلامی و جمهوری اسلامی بر اقامه‌ی عدل است، کما اینکه اساس همه‌ی ادیان بر اقامه‌ی عدل است. خدای متعال می‌فرماید که ما پیغمبران را فرستادیم، کتاب‌های آسمانی را فرستادیم، لَیْقَوْمَ النَّاسِ بِالْقِسْطِ؛ اصلاً برای اینکه مردم قیام به قسط کنند و جامعه، جامعه‌ی عدالت‌آمیز باشد» (بیانات مقام معظم رهبری در نخستین دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت سیزدهم، ۱۴۰۰/۰۶/۰۶).

۲-۲-۳-۴. عدالت به‌مثابه توزیع عادلانه ثروت

از دیدگاه معظم له، از مصادیق تحقق عدالت، توزیع عادلانه «ثروت ملی» است. در این معنا، عدالت توزیعی با دو هدف اصلی صورت می‌پذیرد:

❖ حمایت از اقشار محروم و مستضعف؛

❖ تلاش برای کاهش شکاف طبقاتی (یوسفی و جلالی، ۱۴۰۲: ۲۵-۲۶).

در بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مردم آذربایجان شرقی در بهمن ۱۴۰۰ آمده است:

«حالا خود بنده جزو کسانی هستم که در مسائل اقتصاد همیشه به خودمان انتقاد می‌کنم؛ در زمینه‌ی عدالت اجتماعی، در زمینه‌ی توزیع عادلانه‌ی ثروت، در زمینه‌ی نابرخورداری طبقات ضعیف و امثال این‌ها، بنده در گفتارهای گوناگون انتقاد دارم» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مردم آذربایجان شرقی، ۱۴۰۰/۱۱/۲۸).

۳-۲-۴. عدالت به مثابه تعهدمندی و مبارزه با فساد

از دیگر مصادیق تحقق عدالت از دیدگاه مقام معظم رهبری عبارت‌اند از:

❖ تعهد به وعده‌ها از سوی کارگزاران نظام؛

❖ تلاش سازنده برای مبارزه با فساد.

در فرمایشات آیت‌الله خامنه‌ای آمده است:

«نامزدهای محترم تصمیم بگیرند که اگر چنانچه پیروز شدند خودشان را متعهد بدانند اولاً به عدالت اجتماعی، به کاهش فاصله‌ی فقیر و غنی متعهد بدانند؛ ثانیاً مبارزه‌ی با فساد؛ خودشان را متعهد بدانند به اینکه با فساد مبارزه کنند؛ خودشان را متعهد بدانند به اینکه تولید داخلی را تقویت کنند؛ تقویت تولید داخلی؛ مبارزه‌ی با کسانی که جیب خودشان را از طریق واردات پُر می‌کنند» (بیانات مقام معظم رهبری به مناسبت سی‌ودومین سالگرد رحلت امام خمینی^(ره)).

۴-۲-۴. عدالت، ابزار تزکیه نفس

مقام معظم رهبری در کنار مسائل مادی، به موضوع عدالت از منظر معنوی نیز توجه زیادی کردند. معظم له، تحقق عدالت در نظام اسلامی را به مثابه انگیزه‌ای بالا برای شهروندان در نظر گرفتند. از نظر ایشان پیامدهای مهم این موضوع عبارت‌اند از:

❖ تحقق حیات طیبه و آرامش روحی؛

❖ ارتقاء معنویت (عشایری و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۰۷-۱۰۸).

«تزکیه بشر، یعنی پالایش روحی انسانها از آلودگی‌ها و از پیرایه‌های پست‌کننده و انحطاط‌آور؛ تعلیم انسان‌ها و مقام علمی انسان‌ها را بالا بردن. استقرار عدالت، که جامعه بشری با عدالت اداره بشود. حیات طیبه به معنای رشد و شکوفایی عقل بشر و علم بشر از سویی و آرامش روحی بشر، آسایش مادی بشر، امنیت محیط زندگی بشر و رفاه بشر و شادکامی بشر و بالاتر از همه این‌ها تکامل معنوی و عروج روحی انسان است؛ حیات طیبه یعنی این‌ها» (بیانات مقام معظم رهبری در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید مبعث، ۱۳۹۹/۱۲/۲۱).

۵-۳-۴. عدالت، ابزار تحقق اقتدار و تمدن نوین اسلامی

مقام معظم رهبری، تحقق عدالت در نظام اسلامی را به مثابه سپری نمودن یکی از موانع مهم شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی محسوب نموده‌اند. از دیدگاه معظم له، تحقق عدالت در نظام اسلامی تحقق یکی از اهداف مهم انقلاب اسلامی یعنی تمدن نوین اسلامی را به همراه خواهد داشت:

«هدف‌های انقلاب که گفتیم، یعنی چه؟ یعنی پیشرفت کشور، عدالت در کشور، اقتدار کشور، تشکیل جامعه‌ی اسلامی در کشور و در نهایت رسیدن به تمدن نوین اسلامی و تمدن بزرگ اسلامی؛ هدف‌های انقلاب این‌ها است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مردم آذربایجان شرقی، ۱۴۰۰/۱۱/۲۸).

۴-۴. بینش و بصیرت

یکی از مهم‌ترین ابزارهای استمرار و بقای هر نظام، میزان آگاهی و ایمان افراد به مبانی، اصول و ارزش‌های آن نظام بستگی دارد. این موضوع را می‌توان ذیل مفهوم «بینش» و «بصیرت» قرار داد. بصیرت در معنای اصلی خود دلالت بر هوشیاری و آگاهی دارد تا بتوان بر اساس آن؛

❖ اهداف موردنظر، آرمان‌ها و ارزش‌های پذیرفته‌شده و اصولی را در جامعه پیاده نمود؛

❖ مجموعه تهدیدات درونی و بیرونی که ممکن است اهداف و آرمان‌های موردنظر را با انحراف مواجه نماید، شناسایی و با آنها مقابله نمود (مطهری، ۱۳۸۶: ۵۳).

۱-۴-۴. بینش و بصیرت در سیره امامان معصوم

سیره ائمه معصومین علیهم‌السلام در موضوع بصیرت شامل موارد زیر است:

۱-۴-۴-۱. بصیرت، ابزار معرفی جریان نفاق

یکی از مهم‌ترین مسائل مرتبط با موضوع بصیرت، شناخت جریان نفاق است. نفاق، از همان ابتدای تاریخ اسلام، نظام اسلامی را با تهدیدات گسترده‌ای مواجه نمود؛ زیرا هدف اصلی این جریان، منحرف کردن مسیر اصلی حق و ضعف و زوال آن بوده است. از هنگام هجرت پیامبر^(ص)، نظام نوپای اسلامی با طیف وسیعی از کارشکنی‌ها و توطئه‌های دشمنان مواجه بود؛ از یک‌سو برخی منافقین همچون عبدالله بن ابی و بعدها عقبه بن ابی معیط، در قالب یک فرد مسلمان و از سوی دیگر، کارشکنی‌های قوم یهود، همواره پیامبر^(ص) را به اتخاذ راهبردهای مبتنی بر بصیرت‌افزایی در نظام اسلامی سوق می‌داد (طبری، ۱۴۰۱، ج ۳: ۱۱).

پیامبر^(ص) در معرفی خیانت و توطئه دشمنان و برخی جریان‌ات نفاق در نظام اسلامی همواره به موضوع حق و باطل و شناسایی آن در احادیث مختلف مبادرت نمودند تا از انحراف و گمراهی مسلمین جلوگیری کنند.

۲-۴-۴-۱. بصیرت ابزاری برای شناسایی و تفکیک حق از باطل

این موضوع پس از وفات پیامبر^(ص) در قالب جریان «تقیفه» خود را نشان داد؛ به نحوی که نظام اسلامی از مسیر خود منحرف و موضوع امامت الهی جای خود را به خلافت انتخابی سپرد. تلاش‌های بی‌وقفه حضرت زهرا^(س) برای روشنگری و بصیرت‌افزایی در معرفی ولایت امام علی^(ع) و تلاش‌های گسترده امام علی^(ع) در اثبات امامتشان راه به جایی نبرد.

چنین واقعه‌ای، در ادامه پیامدهای مهمی برای نظام اسلامی به همراه داشت؛ زیرا به تعبیر ائمه معصومین علیهم‌السلام، فقدان بصیرت لازم از سوی مسلمانان از هنگام ثقیفه به ادغام حق و باطل با یکدیگر و انحراف نظام اسلامی و گمراهی طیف وسیعی از مسلمانان منجر شد (رازی، ۱۳۹۲: ۸۹).

۳-۱-۴-۴. بینش ابزاری برای مقابله با فریب و خدعه

در این رابطه، امام علی^(ع) در نهج‌البلاغه گذشته از آنکه بینش را ابزاری جهت نجات انسان‌ها و مانعی برای تباهی و فساد آنان می‌پندارند به این موضوع تأکید دارند که افراد بابصیرت هیچ‌گاه مورد فریب و غفلت واقع نمی‌شوند: «بی‌گمان بینش من مرا همراه است. هرگز خود را نفریفته‌ام و کسی هم نتوانسته مرا بفریبد».^۱

۴-۱-۴-۴. شناسایی و معرفی عوامل فتنه و تفرقه در نظام اسلامی

یکی از مهم‌ترین دلایل تفرقه و فتنه در نظام اسلامی که در تاریخ با دو عنوان فتنه اول و دوم از آن یاد می‌شود، افول بصیرت در نظام اسلامی بوده است. در این رابطه، تلاش ائمه معصومین، معرفی و شناسایی عوامل فتنه در نظام اسلامی بوده است. خطبه‌های امام علی^(ع) در معرفی ناکشین، مارقین و قاسطین که عوامل اصلی بروز جنگ‌های جمل، صفین و نهروان بودند را می‌توان در این رابطه ذکر نمود.

در این رابطه می‌توان به رویکردهای امام حسین^(ع) در انحراف نظام اسلامی از ارزش‌ها و متعاقب آن بروز فاجعه کربلا بود تا بتوان بر اساس آن جامعه غفلت زده و بی‌بصیرت را آگاه نمود. جریانات بعدی همچون حوادث حر در زمان امام سجاد^(ع)، بازداشت و اسارت امام موسی بن جعفر^(ع) و امام حسن عسکری^(ع) همگی بیش از آنکه به ستم حکام بنی‌امیه و بنی‌عباس مرتبط باشد، به موضوع جامعه بی‌بصیرت و غفلت زده مربوط است که پیامد مهم آن، جهل و گمراهی توده‌های مسلمان بوده است. اوج غفلت و بی‌بصیرتی در نظام اسلامی، مرتبط با عصر دوران غیبت صغری است که بر اساس آن ضعف مفرط و فقدان بصیرت جامعه اسلامی دامنه ارتباط امام معصوم^(ع) را تنها مختص با چهار نائب نمود (شیخ طوسی،

۱. نهج‌البلاغه، خطبه ۱۰.

۱۴۰۴: ۳۲۵-۳۲۷). همه موارد مذکور را می‌توان به موضوع بصیرت، آگاهی و عبرت نظام اسلامی مرتبط دانست.

۲-۴-۴. اهمیت بصیرت در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

از دیدگاه مقام معظم رهبری موضوع بصیرت یکی از مهم‌ترین و اثربخش‌ترین مسائل مرتبط با حیات نظام جمهوری اسلامی ایران است. در قسمت زیر به بررسی اهمیت‌های بصیرت در اندیشه مقام معظم رهبری می‌پردازیم:

۱-۲-۴-۴. ابزار عبرت‌آموزی

از دیدگاه مقام معظم له، بصیرت یکی از اصلی‌ترین دلایل عبرت‌آموزی و شناخت تهدیدات است؛ به‌نحوی که در طول تاریخ ضعف در بصیرت، همواره عامل خسران و ضربه به نظام اسلامی بوده است.

«در خودتان بصیرت ایجاد کنید. قدرت تحلیل در خودتان ایجاد کنید؛ قدرتی که بتوانید از واقعیت‌های جامعه یک جمع‌بندی ذهنی برای خودتان به وجود آورید و چیزی را بشناسید. هر ضربه‌ای که در طول تاریخ ما مسلمانان خوردیم، از ضعف قدرت تحلیل بود» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اساتید دانشگاهی و حوزوی، ۱۳۸۹/۰۷/۱۴).

۲-۲-۴-۴. ابزار شناسایی و عبور از فتنه‌ها

در اندیشه مقام معظم رهبری مادامی که شناخت، آگاهی، تیزبینی و شناسایی راه درست صورت نپذیرد، نمی‌توان فتنه‌ها را شناخت و از آن عبور کرد:

«تنها با بصیرت است که می‌توان از فتنه‌ها عبور کرد. بصیرت یعنی تیزبین بودن و راه درست را شناختن. بایستی مراقبت کرد که انسان در شناخت راه درست اشتباه نکند؛ در غبار آلودگی فتنه‌ها بتواند راه را پیدا کند و بفهمد راه درست چیست؛ بصیرت به این معنا است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مردم چالوس و نوشهر، ۱۳۸۸/۰۷/۱۵).

۳-۲-۴. چراغ هدایت و ایستادگی در برابر دشمن

به اعتقاد آیت‌الله خامنه‌ای تا زمانی که افراد نظام اسلامی از ابزار بصیرت برخوردار باشند، راه ایستادگی و هدایت مشخص و روشن است؛ و در غیر این صورت، خدعه دشمنان زوال و نابودی نظام اسلامی را به همراه خواهد داشت:

«بصیرت، نورافکن است؛ بصیرت، قبله‌نما و قطب‌نماست. قطب‌نما لازم است؛ بخصوص وقتی دشمن جلوی انسان هست. اگر قطب‌نما نبود، یک وقت شما می‌بینید بی‌سازوبرگ در محاصره دشمن قرار گرفته‌اید؛ آن وقت دیگر کاری از دست شما برنمی‌آید» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با بسیجیان استان قم، ۱۳۸۹/۰۸/۰۴).

۵-۴. استقلال و آزادی با تأکید بر عزت ملی و مرزبندی با دشمن

۱-۵-۴. اهمیت استقلال و آزادی در دین اسلام

یکی از مهم‌ترین اصول مورد تأکید دین اسلام از همان ابتدای تأسیس حکومت نبوی^(ص) در مدینه، تلاش برای تحقق یک نظام عزتمند و مقتدر بوده است. در این راستا، رویکرد نظام اسلامی مبتنی بر چند اصل کلان زیر است:

- ❖ وحدت و تلاش برای جلوگیری از تشتت و چنددستگی و نفاق در نظام اسلامی؛
- ❖ شناسایی مجموعه توطئه‌های دشمنان و هشیاری و آمادگی همیشگی مسلمین برای مقابله با آنها؛
- ❖ استقلال در ابعاد اقتصادی و نظامی.

۱-۱-۵-۴. استقلال و آزادی در سیره امامان معصوم

با نگاه به سیره معصومین^{علیهم‌السلام} در خواهیم یافت، یکی از مهم‌ترین رویکردهای آنان، در راستای تحقق عزت نظام اسلامی، هوشیاری و آگاهی همیشگی در قبال توطئه دشمنان بوده است؛ زیرا بر اساس آیات متعدد قرآن کریم، دشمنان همواره مترصد غفلت هستند تا بیشترین آسیب و ضرر لازم را برای نابودی مسلمین به انجام برسانند (دهشیری، ۱۳۹۸: ۶۰-۶۱). در آیه ۴ سوره مبارکه نساء پیرامون غفلت از دشمن می‌فرماید: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ

فیمیلون علیکم میله و حده؛ کافران دوست دارند که شما از سلاح‌ها و متاع‌های خود غافل شوید و یک‌مرتبه به شما هجوم کنند...»^۱

پیامبر (ص) و امام علی (ع) به سبب برخورداری از قدرت حکومتی، همواره در راستای مقابله با خدعه دشمنان و آمادگی در برابر نیرنگ آنها از یک‌سو همواره به قوام مبانی نظامی جامعه مسلمین مبادرت نموده و از سویی دیگر، در قالب معاهده‌های مختلف، ضمن نشان دادن حسن‌نیت خود، هرگونه توطئه دشمنان را از بین می‌بردند.

رویکرد سایر ائمه معصومین (ع) در زمینه هوشیاری و آگاهی در برابر نیرنگ دشمنان شامل

موارد زیر بود:

- ❖ تعلیم و تربیت برخی نیروهای خاص؛
- ❖ با اتخاذ رویکردهایی همچون تقیه، هرگونه عناد و تشدید خصومت دشمنان علیه خود را بی‌اثر می‌کردند.

در راستای تحقق وحدت و جلوگیری از چنددستگی در میان مسلمین، اقدامات متعددی از سوی ائمه معصومین صورت پذیرفت. برخی از این اقدامات عبارت‌اند از:

- ❖ برقراری پیوند اخوت میان مهاجرین و انصار؛
- ❖ از میان برداشتن امتیازات اشرافی؛
- ❖ یکسان قرار دادن عرب و عجم در غنائم و سایر تسهیلات حکومتی (جواد آملی،

۱۳۸۹: ۱۱۳-۱۱۴).

نهایتاً در خصوص قوام نظامی و اقتصادی نیز بایستی اذعان داشت رویکرد ائمه معصومین علیهم‌السلام در این رابطه؛^۱ تجهیز سپاه اسلام به دستاوردهای نوین جنگی بر اساس آیات قرآن بود تا بتوان دشمنان خدا و دین را ترساند^۲ و (۲) نفی هرگونه وابستگی اقتصادی، علمی و

۱. سوره مبارکه نساء: آیه ۴.

۲. «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ وَعَدُّوا لِلَّهِ وَعَدُّوْكُمْ؛ هر نیرویی در قدرت دارید، برای مقابله با آنها [= دشمنان]، آماده سازید! و (همچنین) اسب‌های ورزیده (برای میدان نبرد)، تا به وسیله آن، دشمن خدا و دشمن خویش را بترسانید»؛ سوره مبارکه انفال، آیه ۶۰.

نظامی به بیگانگان. این موضوع ذیل قاعده‌هایی همچون نفی سیل و نفی غرر در مبانی فقهی اسلام مورد تأکید قرار گرفته است. بر اساس آنها، هرگونه وابستگی نظام اسلامی به بیگانگان حرام شرعی پنداشته شده؛ زیرا به تسلط و استیلای بیگانگان بر نظام اسلامی منجر خواهد شد. در این رابطه رویکرد ائمه معصومین علیهم‌السلام شامل موارد زیر است:

❖ تربیت فرماندهان نظامی آشنا و آگاه به مبانی نظامی و جنگی؛ زیرا امام علی (ع) خود یکی از برترین فرماندهان نظامی از صدر اسلام بودند و بالتبع بسیاری از فنون و دانش نظامی را به بسیاری از فرماندهان نظامی مسلمان آموزش دادند.

❖ تعامل سازنده و مبتنی بر نفی هرگونه وابستگی به سایر نظام‌های سیاسی. به‌عنوان مثال، مجموعه تعاملات پیامبر اسلام (ص) با امپراتوری‌های روم، ایران و مصر مبتنی بر تعامل سازنده بود و مادامی‌که تهدیدات نظامی آن جوامع دامن‌گیر نظام اسلامی نمی‌شد، اقدامات مرتبط با برخورد متقابل نیز از سوی مسلمین صورت نمی‌گرفت (ابطحی، ۱۴۰۳: ۹۴-۹۶).

۲-۵-۴. اهمیت استقلال و آزادی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

از دیدگاه مقام معظم رهبری استقلال ملی و عزت نظام اسلامی، موضوع بسیار مهمی است که توجه به آن از ضروریات بقای نظام محسوب می‌شود. به اعتقاد ایشان، موضوع استقلال نظام اسلامی در گام نخست، به معنای رویکرد سلبی از هرگونه وابستگی و تعلق‌خاطر محض در برابر زورگویی، استکبار و استعمار است:

«استقلال ملی به معنی آزادی ملت و حکومت از تحمیل و زورگویی قدرت‌های سلطه‌گر جهان است» (بیانات مقام معظم رهبری در تبیین مفهوم استقلال ملی در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

از دیدگاه مقام معظم رهبری معنای دیگر استقلال، ایستادگی در برابر نظام سلطه جهانی است و این موضوع منوط به استقلال اقتصادی است. به بیانی دیگر، مادامی‌که نظام اسلامی در مسائل اقتصادی و تولیدی دارای استقلال نگردد، عزت اسلامی بدست نمی‌آید و از طرفی دیگر، موضوع وابستگی به بیگانگان کماکان ادامه خواهد یافت: «امروز مسئله‌ی اصلی کشور ما استقلال است برادران و خواهران عزیز! انقلاب برای ما استقلال سیاسی را به بار آورد؛ این جرئت را به این

ملت داد که در مقابل نظام غیرعادلانه‌ی سلطه در دنیا بایستد. اما اگر این ملت بخواهد این استقلال سیاسی را، این عرض‌اندام فرهنگی را در مقابل سلطه‌گران عالم حفظ کند، باید پایه‌های اقتصادی خود را محکم کند؛ این، ریشه دواندن استقلال در کشور است؛ و این وابسته است به تولید، به کار، به شکوفایی کار، به نوآوری در بخش‌های مختلف کار» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با کارگران و کارآفرینان، ۱۳۸۷/۰۲/۰۴).

موضوع دیگری که معظم له در تبیین استقلال و عزت نظام بدان تأکید و توجه دارند، عزت و استقلال واقعی است. از دیدگاه ایشان عزت و استقلال واقعی باید ملموس و به دور از هرگونه وابستگی باشد: «امروز هیچ کشوری در دنیا، ملتی به استقلال ملت ایران ندارد؛ همه‌ی ملت‌های دنیا به‌نحوی از انحاء، نوعی ملاحظه‌کاری در مقابل قدرت‌ها دارند. آن ملتی که آرائش تحت تأثیر هیچ‌کدام از قدرت‌ها قرار نمی‌گیرد، ملت ایران است» (بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۷/۰۱/۰۱).

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

۵-۱. نتیجه‌گیری

اساس شکل‌گیری تمدن‌ها، تلاش برای بهبود حیات بشر، تکامل و پیشرفت آن در ابعاد مختلف است. برخی تمدن‌ها تلاش اصلی خود را به جهان‌گشایی، سیطره و استیلا بر جامعه خود و حتی جوامع دیگر معطوف نموده و بدون توجه به مفاهیمی همچون عدالت، مسائل اخلاقی و معنویت و با تمسک به جنگ و کشتار، نه‌تنها به اهداف موردنظر خود دست نیافتند بلکه درنهایت با افول و زوال مواجه شدند.

دین اسلام را نمی‌توان به‌مثابه یک تمدن محسوب نمود اما در صورت توجه و پیاده‌سازی آموزه‌های معنوی و اخلاقی آن می‌تواند به یک الگوی تمدنی قدرتمند مبدل گردد؛ موضوعی که در زمان پیامبر^(ص) نمود عینی یافت، اما پس از رحلت ایشان و وقایعی که سبب انحراف در موضوع خلافت گردید، بسترهای لازم و مناسب برای ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} جهت پیاده‌سازی حقیقی آموزه‌های اصیل اسلامی مهیا نشد؛ هرچند معصومین^{علیهم‌السلام} به‌رغم نداشتن قدرت حکومتی (البته به‌استثنای امام علی^(ع)) در

رهنمون‌سازی علمی، فرهنگی، سیاسی، اخلاقی و معنوی از هیچ‌گونه کوششی دریغ نکردند.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، موضوع تحقق تمدن اسلامی نوین مورد توجه امامین انقلاب قرار گرفت. امام خمینی^(ره) از همان ابتدا یکی از اصلی‌ترین اهداف شکل‌گیری انقلاب اسلامی را عدالت و حمایت از مستضعفین جهان قرار دادند. در ادامه و پس از قوام نظام جمهوری اسلامی، مقام معظم رهبری در راستای ارتقاء هرچه بیشتر نظام در ابعاد مختلف به‌ویژه موضوعات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در قالب بیانیه گام دوم انقلاب به طرح و تبیین مؤلفه‌های هفتگانه مبادرت نمودند. مؤلفه‌هایی که به نظر ایشان تحقق آنها، تمدن نوین اسلامی را به نحوی اثربخش و مناسب محقق خواهد نمود.

پژوهش حاضر با هدف بررسی تطبیقی مؤلفه‌های تمدن اسلامی در سیره ائمه معصومین علیهم‌السلام و برخی مفاد مندرج در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی سعی نمود به این پرسش اصلی پاسخ دهد که: «مؤلفه‌های تمدن اسلامی در سیره ائمه معصومین علیهم‌السلام و بیانیه گام دوم انقلاب کدام‌اند؟» بر اساس یافته‌های پژوهش در دین اسلام با تأکید بر سیره رفتاری ائمه معصومین علیهم‌السلام مؤلفه‌های علم و فناوری، بینش و معرفت، عدالت، و معنویت و اخلاق محسوب می‌شوند. به بیانی دیگر، تحقق تمدن اسلامی نوین در گام نخست نیازمند برخورداری از علوم و فنون نوین با تأکید بر دستاوردهای بومی است؛ زیرا وابستگی به بیگانگان به‌ویژه در موضوعات فناوری، نه تنها باعث تحقق تمدن اسلامی نمی‌شود بلکه بر اساس قواعد فقهی امری مردود است و به سبب بیگانگان بر نظام اسلامی منجر خواهد شد؛ موضوعی که مقام معظم رهبری بارها بر آن تأکید نموده‌اند.

از طرفی فقدان بینش و بصیرت نه تنها باور و ایمان به اهداف اصیل را با تهدیدات بالقوه مواجه می‌کند بلکه بعضاً به عاملی مخرب در انحراف نظام اسلامی از مسیر اصلی و آرمان‌های موردنظر منجر می‌شود؛ کما اینکه فتنه‌های صورت گرفته پس از رحلت پیامبر و جنگ‌های سه‌گانه دوران امام علی^(ع) به سبب ضعف یا فقدان بصیرت در نظام اسلامی آن دوره بود که نتیجه مهم آن انحراف نظام اسلامی بوده است. این موضوع در بیانیه گام دوم انقلاب و سایر بیانات مقام معظم رهبری بارها مورد توجه قرار گرفته است؛ از دیدگاه

معظم له، مادامی‌که بصیرت نباشد، به‌رغم برخورداری از ایمان، نتیجه‌ای جز خسران و تهدیدات گسترده برای نظام اسلامی به همراه نخواهد داشت.

در خصوص موضوع عدالت بایستی اشاره کرد که اساس تأسیس حکومت اسلامی تحقق عدالت است. این مفهوم در آیات متعدد قرآن کریم و احادیث نبوی و معصومین علیهم‌السلام موجود است. اوج توجه دین اسلام به‌ویژه در فقه شیعی به موضوع عدالت، مهدویت^(عج) است؛ زیرا ظهور حضرت، مصداق بارزی از تحقق عدالت محض محسوب می‌شود. این موضوع در خصوص جمهوری اسلامی ایران نیز مصداق دارد به‌نحوی‌که یکی از مهم‌ترین تلاش‌های امام خمینی^(ره) تحقق عدالت در قالب حمایت از مستضعفان بوده است. مقام معظم رهبری نیز ضمن توجه ویژه به این موضوع، تحقق عدالت در نظام اسلامی را منوط به موضوعاتی همچون مبارزه با فساد، توزیع عادلانه ثروت ملی و تعهد مسئولان به مردم دانسته‌اند. یکی دیگر از مبانی مورد توجه نظام اسلامی، موضوع اخلاق و معنویت و تلاش برای فراگیری آن است. این موضوع در رفتارهای ائمه معصومین در قبال طیف‌های مختلف اجتماعی حتی در برابر مخالفان و دشمنانشان موجود است. منویات مقام معظم رهبری در خصوص موضوع معنویت، تحقق حیات طیبه است.

۲-۵. پیشنهادات

در راستای پیاده‌سازی هرچه بهتر بیانیه گام دوم انقلاب پیشنهاد می‌گردد:

- ❖ ابتدا مبانی بیانیه گام دوم انقلاب از سوی اساتید و نخبگان دانشگاهی و حوزوی مورد تبیین دقیق واقع شده و سپس در قالب ابلاغیه رسمی از سوی شورای عالی انقلاب فرهنگی به مدارس، دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمی کشور ارائه گردد.
- ❖ همچنین پیشنهاد می‌گردد محققان در پژوهش‌های آینده، به‌ضرورت کاربست بیانیه گام دوم انقلاب بر اساس هر یک از مؤلفه‌های احصاء‌شده در پژوهش کنونی مبادرت کنند و به ارائه و طراحی مدل‌های مختلف در نظام‌های اقتصادی، آموزشی و سیاسی کشور اقدام نمایند.

منابع

- قرآن کریم.
- امام علی (ع) (۱۴۰۲). *نهج البلاغه*. به تصحیح جعفر شهیدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابطحی، سید علیرضا (۱۴۰۳). *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام و ایران*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- ابن منظور، محمدبن مكرم (۱۴۱۴). *لسان العرب*، بیروت: دارالصادر.
- احمدی، محمدمهدی (۱۳۹۹). *تاریخ تمدن و فرهنگ اسلامی*، تهران: تیسرا.
- اسماعیلی، حمیدرضا (۱۴۰۳). *شناخت نقش مکتب اهل بیت (ع) در تاریخ، فرهنگ و تمدن اسلامی*، تهران: اندیشه.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۸۵). *صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س)*: (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها)، جلد چهارم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امامی خوئی، محمدتقی (۱۴۰۰). *تاریخ امپراتوری عثمانی*، چاپ پنجم، تهران: سمت.
- امینی، ابراهیم (۱۳۹۲). *عدالت در اسلام*، قم: بوستان کتاب.
- بنائی، علی؛ قاسمی، محمدهادی؛ و پناهی، فائزه (۱۴۰۳). «پیش‌نیازها و پیشران‌های تحقق تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری»، *آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی*، ۵ (۲)، ۷۰-۳۹.
- جعفری، ماهرخ (۱۴۰۳). *عوامل انحطاط فرهنگی جوامع اسلامی و راه‌های برون‌رفت از آن از منظر آیات و روایات*، تهران: امتداد حکمت.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). *شریعت در آینه معرفت*، چاپ ششم، تهران: رجاء.
- جوهری، اسماعیل‌بن حماد (۱۴۱۰). *الصحاح فی اللغة والعلوم*، بیروت: دار الحضارة العربیه.
- حسینی زنجانی، عزالدین (۱۳۹۹). *شرح خطبه حضرت زهرا علیها السلام*، تهران: بوستان کتاب.
- حسینی، صادق (۱۳۹۸). *مبانی فقهی حقوقی قیام عاشورا*، تهران: نگاه معاصر.
- حلوانی، حسین‌بن محمد (۱۴۱۶). *نزهة الناظر و تنبيه الخاطر*، قم: مدرسه الإمام المهدی (عج).
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷). *بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی*، تهران: دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای.

- دهشیری، محمدرضا (۱۳۹۸). *بازشناسی نظام سلطه*، تهران: سمت.
- دورانت، ویل (۱۴۰۰). *تاریخ تمدن و تمدن ایران و مشرق زمین*. ترجمه حسین کامیاب، چاپ هشتم، تهران: بهنود.
- دورانت، ویل (۱۴۰۱). *تاریخ تمدن*. ترجمه مجموعه مترجمان، تهران: علمی و فرهنگی.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸). *أعلام الدین فی صفات المؤمنین*، قم: آل البيت^(ع).
- رازی، علی بن محمد (۱۳۹۲). *کفایه الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر*. ترجمه رضا رفیعی، قم: جمکران.
- رمضانی، محمود؛ حاجی‌پور، حسین (۱۴۰۳). «پیشران‌های اخلاق سیاسی در شکل‌دهی تمدن نوین اسلامی با تأکید بر دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای»، *مطالعات سیاسی تمدن نوین اسلامی*، ۴(۷)، ۳۲-۵۲.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۴۰۲). *کارنامه اسلام*، چاپ بیست‌وهشتم، تهران: امیرکبیر.
- زمانی محجوب، حبیب (۱۴۰۳). «مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره امام علی^(ع) با رویکرد قرآنی»، *قرآن، فرهنگ و تمدن*، ۵(۱)، ۴۶-۷۵.
- ساکی، خدیجه؛ پژوهیده، سید حبیب (۱۳۹۹). *بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران*، تهران: فرهوش.
- شریفی، سید محسن (۱۴۰۳). «تأثیرات علمی امام جعفر صادق^(ع) بر گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی»، *علم و تمدن در اسلام*، ۶(۲۱)، ۱۰۳-۱۲۱.
- شیخ صدوق، علی‌بن‌حسین (۱۴۰۵). *صفات الشیعه*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- شیخ طوسی، محمدبن‌حسن (۱۴۰۴). *الغیبه*، بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
- طباطبایی، محمدبن‌حسین (۱۳۹۳). *تفسیر المیزان*. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۶، چاپ هشتم، تهران: امیرکبیر.
- طبری، محمدبن‌جریر (۱۴۰۱). *تاریخ طبری*، جلد سوم، چاپ ششم، بیروت: دارالتراث.
- عشایری، طه؛ شعاع اردبیلی، مجتبی؛ جهان‌پرور، طاهره (۱۴۰۳). *جامعه‌شناسی بیانیه گام دوم انقلاب (چشم‌انداز الگوهای اسلامی-ایرانی)*، تهران: ملرد.

- فاضلی، محمدرضا (۱۴۰۳). «ارائه الگوی ایرانی اسلامی کارآفرینی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای مبتنی بر تمدن اسلامی»، *مطالعات سیاسی تمدن نوین اسلامی*، ۴(۸)، ۲۳۶-۲۵۸.
- فتال نیشابوری، محمدین‌احمد (۱۴۰۳). *روضه الواعظین*، بیروت: دارالتراث العربی.
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۰۶). *الوافی*، اصفهان: امام‌امیرالمؤمنین علی^(ع).
- قبادی، آیت (۱۴۰۱). «تبیین تأثیر اندیشه و عملکرد اقتصادی امام علی^(ع) بر توسعه تمدن اسلامی-با تأکید بر تمدن‌سازی حکومت‌های شیعی»، پژوهش‌های تاریخی، ۱۴(۲)، ۳۹-۵۶.
- قمی، شیخ عباس (۱۴۰۰). *منتهی الآمال*، چاپ یازدهم، تهران: میلاد.
- گیلانی، عبدالرزاق (۱۳۸۹). *مصباح الشریعه. احادیث منسوب به امام جعفر صادق^(ع)*، تهران: پیام حق.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۲). *حق‌الیقین*، بیروت: دارالکتب اسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۱۴). *بحارالانوار*، بیروت: دارالکتب اسلامیة.
- محمدیان، علی (۱۴۰۳). «مؤلفه‌های تبلیغ کاربردی دین در بینش تمدنی شریعت اسلام مبتنی بر تحلیل اندیشه‌های مقام معظم رهبری»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ۷(۲)، ۳۱۳-۳۴۰.
- مرتضوی، سید محمد (۱۳۹۸). *نهضت کلامی در عصر امام رضا^(ع)*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). *سیری در سیره ائمه اطهار علیهم‌السلام*، چاپ هشتم، تهران: صدرا.
- معروف الحسینی، هاشم (۱۳۸۹). *سیره الائمة اثنی عشر*. ترجمه محمد درخشنده، جلد دوم، چاپ ششم، تهران: امیرکبیر.
- مکی، محمدکاظم (۱۳۹۹). *تمدن اسلامی در عصر عباسیان*. ترجمه محمد سپهری، تهران: سمت.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۳۸۳). *شرح اصول الکافی*، جلد دوم، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- موسوی، سید مختار (۱۴۰۳). *تمدن نوین اسلامی ذیل وحدت علم و دین: نگاه الهیاتی به بیانیه گام دوم انقلاب «گامی به سوی آرمان بزرگ انقلاب اسلامی»*، تهران: دارالکتب السلامیه.

- نبوی میبیدی، مریم‌السادات؛ غفورزاده اردکانی، مژده (۱۴۰۳). *تحلیل ابعاد اخلاقی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی (با محوریت نظرات آیت‌الله مصباح یزدی)*، میبد: دانشگاه میبد.
- نوروزی، محمدجواد (۱۴۰۰). *بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی*، تهران: سمت.
- هابسون، جان (۱۳۹۹). *ریشه‌های شرقی تمدن غربی*. ترجمه عبدالله فرهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- واسعی، سید علیرضا (۱۴۰۳). *فلسفه تمدن اسلامی: آسیب‌شناسی تمدن و بایسته‌های اصلاح آن با تأکید بر عهد فروپاشی خلافت عباسی*، تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- وحدت، فرزین (۱۳۹۵). *اخلاق اسلامی و شبیح مدرنیته*. ترجمه عسگر قهرمان‌پور، تهران: چاپخش.
- یوسفی، احمدعلی؛ جلالی، عبدالله (۱۴۰۲). *بیانیه گام دوم: اقتصاد مردم‌محور و رسانه*، تهران: دین و رسانه.